

Kovács Mária-Márta

Kolozsvár

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának szerepvállalása az egyházi kegyeszek értékméntésében

A nagyteremi református egyházközség úrasztali edényei

Die Rolle der Münzen- und Antiquitätensammlung
des Siebenbürgischen Nationalmuseums in der Rettung
der kirchlichen liturgischen Gegenstände. Zusammenfassung

Die liturgischen Gefäße der Reformierten Kirche hatten zunächst eine funktionelle Anwendung, sie wurden nicht als heilige Gegenstände betrachtet, sondern ihr Wert wurde durch ihre Rolle und ihren Anwendungsbereich bestimmt. Diese Tatsache erklärt, warum die Reformierte Kirche während der vergangenen Jahrhunderte für die Gründung von Sammlungen ihre Zustimmung nicht gab, warum die wertvollen Abendmahlsgefäße nicht thesauriert wurden. In der Regel wurden die unbenutzten Kleinodien verwertet. Die finanziellen und wirtschaftlichen Schwierigkeiten aus den ersten Jahren des 20. Jahrhunderts haben viele reformierte Kirchengemeinden dazu gedrängt, dass sie ihre Kleinodien verkaufen. Unter solchen Bedingungen ist die Rolle des Siebenbürgischen Nationalmuseums in der Aufbewahrung der alten Kleinodien wesentlich gestiegen. Die drei Jahrhunderte lange Geschichte der Kleinodien der reformierten Kirchengemeinde aus Nagyteremi schildert die Änderung der Güterkultur, der Beziehung der Reformierten Kirche zu ihren eigenen liturgischen Gegenständen. Vorliegende Studie zeigt die Mobilität der Abendmahlsgefäße und sie betont zugleich die Rolle des Siebenbürgischen Nationalmuseums in der Rettung der kirchlichen Kunstschatze.

Schlüsselwörter: Kirchengeschichte, kirchliche Kleinodien, Kleinodien der reformierten Kirchengemeinde aus Nagyteremi.

A református egyház liturgiai eszközeinek funkcionális szerepük volt, nem önmagukban minősültek *szent eszközöknek*, hanem betöltött szerepük minősítette használatukat, értéküket.¹ Ez a tény indokolja azt, hogy a református egyház az évszázadok folyamán nem tette lehetővé gazdag gyűjtemények kialakulását, az úrasztali edények tezaurálását, a liturgiában szerepüket veszített klenódiумok eladásra kerültek. A funkcionalitás elvét követte az a gyakorlat is, amely során egyházközségek segítették egymást, a gazdagabb felesleges darabjait a szegényebbeknek adományozta.

¹ Fazakas Sándor: Opponensi vélemény Kovács Mária-Márta *Ötvösművek és ónedények a történelmi Háromszék református egyházközségeiben* című doktori értekezéséhez. Debrecen 2009.

A református egyházi kegyeszerek 18–19. századi értékesítése

A 18. század közepétől egyre több gyülekezet úrasztali készlete a szükségesnél nagyobb lett, ilyen esetben az esperesi vizitációs bizottság a használaton kívüli edények értékesítését szorgalmazta. Ilyen jellegű meghagyásokról a kézdialbisi 1762-es² vagy a pákói 1787-es³ vizitációs jegyzőkönyvből vannak adataink. Az 1819-es dálnoki egyházlátogatás alkalmával a bizottság hasonlóan rendelkezett.⁴ Két ónpalack értékesítésére került sor 1800-ban Kőkösben,⁵ a szemerjai 1794-es leltár utólagos bejegyzése az ón-pohár 10 dénárért való eladását rögzítette,⁶ a nagybaconi 1843-as számadási jegyzőkönyv az ezüsttányéruért kapott 13 forintról számolt be.⁷ A kézdimátisfalvi egyházközség a Balia Sámuel adományából származó ónfedeles bokályt 72 dénárért értékesítette.⁸

Az eladott tárgyakból befolyó pénzüsszeget gyakran az egyházi épületek javítására⁹ vagy az *ecclesia hasznára* fordították. A dicsőszentmártoniak 1851-ben régi serlegük árát az új harang öntésére kívánták fordítani.¹⁰ Kerelőszentpálon 1713-ban az eladott pohár jövedelméből 3 köböl búzát és 36 veder bort vásároltak.¹¹

A klenódiumok 18. és 19. századi vásárlói köréről szórványos adataink vannak. A magyarsülyei régi ezüstpohárért Petri Márton 1696-ban harmincegy forintot fizetett.¹²

² A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely, I/17. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (1759–1767), 83.: „Az ezelőtt való ezüsttányéroccka fennhagyatik és eladatására az ecclesia facultáltatik.”

³ A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely, II/4. Orbai Egyházmegye Vizitációs jegyzőkönyve (1759–1794), 304.: „Observálta pedig a Particularis Visitatio, hogy az ecclesia ládájában sok szükségtelen kendők, megavult abroszok és romladozott edények vagnak, mellyekből több hasznot venne az ecclesia, ha pénzzé tenné. Erre nézve ítélte a Particularis Visitatio, hogy eladassanak és árok az ecclesia hasznára fordíttassék.”

⁴ A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely, I/19. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (1812–1820). 1819.: „a n[em]e[re]js d[omesticum] consistorium jelenté, hogy vagnak olyan abroszok és rendek, amelyek kezdettek avulni, de különben is nincsen szükség reájok, [haszon] nélkül állanak az ekklezsia ládájában. Azokon kívüliek elegendő[k] lévén az Úr asztalára, [...] mindezeknek eladása a nemes d[omesticum] consistoriumnak részére Visitationk által megengedetett licitatione mediante plus afferenti és az ezekből b[e]jövendő pénz a következő számadáskor felvétessék.”

⁵ A Kőkösi Református Egyházközség Levéltára, Kőkös, I/24. A Kőkösi Reformata Ecclesia Libellusa (1745–1854). 2.

⁶ Cs. Bogáts Dénes: *Szemerja község és református egyházának története*. Sepsiszentgyörgy 1943. 61.

⁷ A Nagybaconi Református Egyházközség Levéltára, Nagybacon, I/2. Számadási jegyzőkönyv (1775–1864). 1843.

⁸ A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely, I/19. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyv (1797–1810). 17.: „Egy félkupás ónos kancsó, de amely mint szükségtelen edény eladattatott 72 pénzen.”

⁹ *A Sepső Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005. 150.: „[...] lévén az ekklezsiának egy három lotos és két köntinges ezüspohárcskája in superabundanti, ezt eladta megyebíra Nagy Ferenc uram, brassai ötvösnek per ft. 3,50. Mellyet erogált a templom szükségére Nagy Ferenc uram, azért ratiojába acceptáltatik, mivel néhai tiszteletes esperest uram facultálta az eladásra.”

¹⁰ A Küküllői Református Egyházmegye Levéltára, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: prot. II/11. 1841–1854. 510. (A továbbiakban KükEhMLvt.)

¹¹ *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere II.* (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/2.) Szerk. Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó, Kovács Mária Márta, Sipos Dávid. Kolozsvár 2009, 341. (A továbbiakban KükTK II.)

¹² *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere III.* (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/3.) Szerk. Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ősz Sándor Előd–

Az előbb említett kökösi ezüstpoharat brassói ötvös vásárolta meg 1746-ban. A kézdialbisi egyházközség 1767–1775 között eladott keresztelő ónkannáját a kézdimartonfalvi gyülekezet vette meg.¹³ A dicsőszentmártoni serleget 1833-ban a csávási egyházközségnek szánták, az eladásra ekkor nem került sor.¹⁴ Az 1807-es küküllővári vizitációs jegyzőkönyv adatai szerint pälöci Horváth Farkas az eklézsia három *romlott* ezüstpoharát 1805-ben 80 forintért vásárolta meg.¹⁵ Az árverés körülményére a cófalvi egyházközség vegyes protocollumába bejegyzett 1809-es adatok világítanak rá, itt az aukció tárgyát képező textíliák és óntányér felsorolása mellett a vásárlók névsorát is közölték.¹⁶

Értékesítési lehetőségek és gyakorlat a 20. században

A 20. század elején anyagi gondok, épületek karbantartási nehézségei nagyon sok református egyházközséget kényszerítettek arra, hogy úrasztali edényeit, textíliáit pénzre váltsa. A korábbi évszázadokhoz viszonyítva több értékesítési lehetőség közül választhattak, a múzeumok megalakulásával a felvásárlók köre jelentősen kiszélesedett. A Magyar Nemzeti Múzeum, a budapesti Iparművészeti Múzeum és az Erdélyi Nemzeti Múzeum elsődleges felvásárlóknak számítottak. A 19. század utolsó negyedében és a 20. század elején szervezett kiállítások¹⁷ felkeltették a hazai és külföldi régiségkereskedők, magángyűjtők figyelmét az erdélyi egyházi értékek iránt, ajánlataik olykor a múzeumokéinál kedvezőbbek voltak. Az egyre sokasodó panaszok, az egyházi és világi szaktekintélyek aggályai,¹⁸ miszerint az egyházi műkincsek hazai és külföldi régiségkereskedők révén külföldi magángyűjteményekbe kerülnek, az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsát arra kényszerítették, hogy szabályzatot dolgozzon ki a klenódiu-

Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó–Sipos Dávid. Kolozsvár 2009, 373. (A továbbiakban KükTK III.)

¹³ A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely, I/18. Kézdi Egyházmegye Visitacionalis jegyzőkönyve (1775–1803). 1.: „Egy keresztelő ónkanna, Albisból vásároltatott.”

¹⁴ KükEhmLvt prot. II/10. 1830–1840. 252.

¹⁵ KükEhmLvt prot. II/6. 264–265.: „Az ecclesianak lévén három romlott ezüstpoharai, melyek jó darab időtől fogva az úrasztalánál nem usuáltattak, ezeket tekintetes Horváth Farkas úrfi magához az 1805^{ik} esztendőben, az akkori curator Dési István által bevitetett olyan cállal, hogy azok illendő árát, ha az ecclesianak tetszik, befizeti. Az említett poharak a feladás szerint Szebenben megmértettek és 80 forintokra ítéltettek. Ezen summa az ecclesianak által is adattott, a poharak pedig titulus úrfinál vagynak, ki is a maga kinyilatkoztatása szerint azokból egy új, tisztességes és az úrasztalához illő pohárt készítettvén, az ecclesianak resignálja.”

¹⁶ A Cófalvi Református Egyházközség Levéltára, Cófalva, I/8. Vegyes protocollum (1807–1815). 22–23.: „Az ecclesia ládájában [...] a régiség miatt megavult keszkenyők, 1 abrosz, 1 romladott óntányér, [...] mindezek haszon vehetetlen[ek] lévén, közöseseg egyezésből auctiora vetetettvén következőleg: Nemes Csia Antalné asszonynak adatott az abrosz 10 sustákban. Nemes Csia Miklós uramnak egy török keszkenyő 17 sustákban. Solvit a megyebírónak. Tiszteletes uramnak egy veres sejem keszkenyőcske 19 sustákban. Nemes Csia Lászlóné asszonynak egy kivarrtot kis keszkenyőcske 4 garasba. Solvit megyebírónak. Tiszteletes uramnak egy kis zöld selyemruhácska tizenegyedfél sustákban, úgy őkegyelmének ment egy elromlott óntányér 17 krajcárban.”

¹⁷ Az 1884-es budapesti és az 1889-es bécsi ötvösműkiállítás, az 1896. évi ezredéves országos kiállítás Budapesten, az 1900-as párizsi viláckiállítás.

¹⁸ Az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Igazgatótanács levéltára. I. 30/1903. I/24. Nagy Domokos küküllői esperes levele az Igazgatótanácshoz. 1906. május 16.: „[...] a méltóságos Igazgatótanács e jelenségből kiindulva valamely eljárás szabályzatot állapítana meg. Mert a mai üzleti világban a figyelem az egyházi régiségekben rejlő értéket is számításba vette. Szegény egyházaink pedig nagyon mohón kapnak az előttük mesés árákon.”

mok eladását illetően. Az Egyházkerület 1906. november 10–13. közgyűlésén született határozat értelmében az egyházközségek értékei csak nagyon indokolt esetben adhatók el, akkor is csak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának, esetleg a Magyar Nemzeti Múzeumnak.¹⁹ E határozat inkább központosította, szakértői felügyelet alá rendelte az értékesítéseket, mintsem korlátozta volna azok számát. Ennek oka, hogy az Igazgatótanács végig szem előtt tartotta a gyülekezetek kérelmeit, miszerint az eredeti rendeltetésükre már nem használható tárgyak megfelelő kezelésére és tárolására nincs lehetőségük, és az ingóságok „olyan holt tőkét képeznek, melyet szegény egyházközségeknek érdekükben állana első rendű szükségük kielégítésénél használható pénzürtékre váltaniok.”²⁰

A 20. század első évtizedeiben egyre több egyházközség bocsátotta áruba ingó vagyontárgyait. A Magyar Nemzeti Múzeum 1912-ben vásárolta meg a homoródszentlászlói eklézsia 15. századi kelyhét,²¹ 1926-ban a kolozsvári Farkas utcai templom Brózer-kelyhét,²² 1934-ben a gyulakutaiak 15. századi kelyhét,²³ a vízaknai 14. századi kelyhét.²⁴ A nagybaconi egyházközség 17. századi ezüstkannája 1911-ben Wedlinger Samu régiségkereskedő közvetítésével került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.²⁵

A határozat ellenére a felvásárlók között továbbra is ott találjuk a régiségkereskedőket, magángyűjtőket. Eisenstädter Ödön budapesti műkereskedő a küküllőalmási gyülekezet használaton kívüli keresztelőkészítő és kisebb úrasztali ezüstpoharáért 1906. szeptember 4-én 320 koronát ajánlott fel. A tárgyak felértékelését végző Szádeczky Lajos szakértői javaslatában az áll, hogy az egyházkerület ne engedélyezze az ötvösművek eladását, hanem újakkal váltsa meg őket, és a régi tárgyakból múzeumi gyűjteményt hozzon létre. Végül Eisenstädter Ödön a küküllőalmási egyházközség két poharáért 500 koronát fizetett.²⁶ Szintén Eisenstädter Ödön vásárolta meg a csekelakiak 16. századi aranyozott ezüstkelyhét. Posta Béla az ötvösművet 300–500 koronára becsülte, a kereskedő 1600 koronát fizetett érte.²⁷ A hari egyházközség úrasztali poharáért Grünberger Ignác kolozsvári régiségkereskedő 1907-ben 1060 koronát ígért, majd 1100 koronáért meg is vásárolta.²⁸ Grünblatt Benő gyulafehérvári régiségkereskedő 1936-ban vásárolta meg a balavásári egyház reneszánsz serlegét és 16. századi tölcséres poharát.²⁹ A gyülekezet eladási kérelmét már 1931-ben benyújtotta az Igazgatótanácshoz, a testület az egyház *szorult helyzetére* való tekintettel engedélyezte a klenódiumok eladását.³⁰

Több olyan esetet ismerünk, amikor az Igazgatótanács nem engedélyezte a gyülekezet eladási kérelmét, mégis sor került a tárgyak értékesítésére. Egyik ezek közül az erzsébetvárosi aranyozott ezüstkelyhely esete, amelyért Eisenstädter Ödön 1906-ban 100 koro-

¹⁹ IgTanLvt I/36.

²⁰ Uo. I/24. Varó Ferenc előadótanácsos levele az Igazgatótanácshoz.

²¹ H. Kolba Judit: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen National Museum. 14–17. Jahrhundert.* Budapest 2004, 32.

²² Uo. 54.

²³ Uo. 40.

²⁴ Uo. 28.

²⁵ MNM ltsz. 1911. 5.

²⁶ KükTK III., 550.

²⁷ IgTanLvt I. 30/1903. I/28.

²⁸ Uo. I/32–34.

²⁹ Uo. VIII/23.; Péterfy 44.

³⁰ IgTanLvt I. 30/1903. VIII/6.

nát ígért. Az Igazgatótanács nemleges válaszát azzal indokolta, hogy *külföldi gyűjteménybe kerül*.³¹ Az 1911 körül lezajlott értékesítés részleteit nem ismerjük.³² Hasonlóan homály feddi a székelykeresztúri aranyozott ezüstpalack eladási körülményeit is. A gyülekezet 1934-ben engedélyt kért aranyozott ezüstpalackjának és zománcos díszítésű kelyhének eladására,³³ a bevételt iskolája újjáépítési költségeinek fedezésére kívánta fordítani. Az Igazgatótanács elutasította kérelmét, azonban az értékesítésre sor került.³⁴

A hazai gyűjtők közül Teleki Sámuel új úrasztali edényekkel váltotta meg a sáromberki egyházközség kókuszdió serlegét 1910-ben,³⁵ Teleki Domokos a szász-vessződi filia paténájáért 2000 lejt ajánlott 1935-ben.³⁶

Az Erdélyi Múzeum szerepvállalása

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának élén álló Pósta Béla egyrészt gyűjteménygyarapítás, másrészt a használaton kívüli kegyeszerék értékmentése céljából azzal a kéréssel fordult az egyházi hatóságokhoz, hogy értékeiket letétként vagy eladásra engedjék át a múzeumnak.³⁷ Ezt követően több református egyházközség (pl. a nagyilondai)³⁸ letétbe helyezte használaton kívüli klenódiumait, mások (a marosvásárhelyi, nagyteremi, pávai³⁹) új edények ellenében mondtak le azokról. A gyülekezetek többsége (Abrudbánya, Avasújváros, Bibarcfalva, Déva, Gulakuta, Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Kovászna, Kóbor, Ludvég, Maroscsapó, Málnás, Nagyteremi, Nyárádszentanna, Páva, Piski, Székelyudvarhely, Vajasd, Vajdahunyad) azonban eladta tárgyait,⁴⁰ a befolyt összegeket építkezésekre, épületek karbantartási költségeire fordították. Az egyházi kegyeszerék értékmentésében az Érem- és Régiségtár kulcsfontosságú szerepet töltött be, Vincze Zoltánt idézve „[...] bekapcsolódott abba az értékmentő mozgalomba, amely egyházi kegyeszeréink megmentésére, a nemzetközi műkincskereskedelem hálózatába jutásuk megghiúsítására törekedett. Előnyös árak felajánlásával, cseretárgyak felkínálásával próbálta meggyőzni a szorongatott pénzügyi helyzetbe jutott egyházközségeket örökölt kincseik múzeumba juttatásának előnyeiről.”⁴¹

Az Érem- és Régiségtár értékmentő tevékenységét az alábbiakban a nagyteremi egyházközség példáján mutatjuk be.

³¹ IgTanLvt I. I/24.

³² KükEhmLvt Erzsébetváros csomó. 311.

³³ IgTanLvt I. 30/1903. VIII/17.

³⁴ Kiss Erika: Az ötvösgyűjtemény. In: *Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban II.* Budapest 2004, 91–102., 93.

³⁵ IgTanLvt I. 30/1903. II/41.

³⁶ Uo. VIII/25.

³⁷ Vincze Zoltán: Az Érem- és Régiségtár. In: Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei.* Kolozsvár 2009. 69–136., 88–89. (A továbbiakban Vincze)

³⁸ Uo. 89.

³⁹ IgTanLvt I. 30/1903. III/24

⁴⁰ IgTanLvt I. 30/1903. és Vincze 123.

⁴¹ Vincze 123.

Az egyházi gyűjteménytől a múzeumi gyűjteményig

A nagyteremi református anyaegyházközség bethleni Bethlen János fejedelmi kancellár egyházszerző tevékenységének eredménye.⁴² Apafi Mihálytól kapott birtokára 1669-ben Fogarasi Kis Tamást vitte református lelkésznek,⁴³ közbenjárásával az unitáriusok birtokában lévő templomot, parókiát és iskolaépületet 1673-ban a reformátusok kapták meg a *maior pars* elve alapján.⁴⁴ Az újonnan alakult egyházközség klenódiúmainak első alkalommal 1681-ben vették számba, ekkor az úrasztali készletet Bethlen Jánosné, fricsi Fekete Klára adományai (aranyozott ezüstserleg és a hozzá tartozó tányér, keresztelő és boros ónkanna) és az *unitarius atyafiaktól törvény szerint* kapott részben aranyozott ezüstkehely és óntányér alkották.⁴⁵ A későbbi adományok is szinte kivétel nélkül a patrónus Bethlen család tagjaihoz kapcsolódnak. Bethlen Sámuel és borsai Nagy Borbála 1699-ben ónkannát ajándékoztak.⁴⁶ A Nagy Borbála monogramjával jelzett ezüstitányér pontos adományozási idejét nem ismerjük, vélhetően a kannával egyidőben került a gyűjteménybe. 1714-ben már a többi edénnyel együtt vették számba.⁴⁷ Az 1714-es leltárból hiányzik a régi boros és keresztelő ónkanna, valamint az óntányér.⁴⁸ A 18. század közepéig a készlet változatlan maradt. Az új keresztelő ónkanna és a Filep Mihály adományából származó önfedelű cserépkancsó az 1749-es vagyonösszeírás utólagos tételei között jelenik meg.⁴⁹ Bethlen Farkas a család birtokában lévő talpas ezüstpoharat 1759 körül adta át az egyházközségnek.⁵⁰ Az 1766–1777 közötti időszak adományai Bethlen Ádámné, losonczy Bánffy Zsuzsánna nevéhez kötődnek, aki a régi aranyozott ezüstitányért virágos díszítésű, dekoratív ezüstitálra cserélte.⁵¹ Az 1777-ben ajándékozott ónkanna feliratát Szádeczky Lajos 1904. december 19-én kelt szakvéleménye rögzítette.⁵² A vizitáló bizottság 1825-ben az unitáriusoktól örökölt, törött kehely eladását engedélyezte,⁵³ ám a pohár áruba bocsátására a 19. század folyamán nem került sor.

⁴² Ósz Sándor Előd: Anya- és leányegyházközség viszonya a Küküllői Református Egyházmegyében. In: *KükTK III.* 7–24. 2009. 8. (A továbbiakban Ósz)

⁴³ Tóth Levente: Esperesi vizitációk a Küküllői Református Egyházmegyében a 17. században. In: *KükTK I.* 7–20. 15.

⁴⁴ KükEhmLvt. Nagyteremi csomó. 1. Bethlen János Nagyteremiben kelt adománylevele. 1674.: „1673. aug. 28. a nemes országtól arra deputáltatott comissarius urak által per leges regni Nagytheremi Küküllő vármegyebeli unitariusok temploma, parochialis és scholaházakkal minékünk adjudicaltatott volt.”

⁴⁵ KükEhmLvt. prot. I/2.

⁴⁶ Az ónkanna évszamos feliratát az 1904-es vagyonleltár rögzítette: IN HONO DEI ATTA A N. TEREMI ECCLESIAHOZ COMES SAMUEL BETHLEN COMITISSA BARBARA NAGY 1699. KükEhmLvt. Nagyteremi csomó. Műkincsek leltára. 1904.

⁴⁷ A Küküllői Református Egyházmegye Levéltára Egyházmegyei összeírások: Conscr. 1714, Conscr. 1749. 1714. 48. (A továbbiakban KükEhmLvt Consc.)

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ KükEhmLvt Conscr. 1749. 88.

⁵⁰ Uo. 89.

⁵¹ Uo.

⁵² IgTanLvt Nagyteremi műemlék eladása és vegyes iratok. I. 13/1904.: Gróff Bethlen Ádámné b[áró] Bánffy Susánna a n[agy]teremi R[e]f[orm]a[ta] Ecclesiának adta A[nn]o 1777.

⁵³ KükEhmLvt prot. II/9. 1824–1830. 123.: „Három pohara lévén az ecclesiának, a kisebbiket, melly törése miatt haszonvetetlen, és csak az ezüstjét lehet használni, pénzen eladni, s annak árrát az ecclesia szükségére fordítani megengedtetik, nem lévén különben is cassajoknak elfogyása miatt a szükséges építésre tehetségek.”

1904-ben az Igazgatótanács körlevélben szólította fel a joghatósága alá tartozó egyházközségeket a birtokukban levő, műértékkel bíró ingóságok pontos összeírására és nyilvántartására.⁵⁴ Ennek köszönhető az a részletes leltár, amely utoljára rögzítette a nagyteremi klenódiумokat.⁵⁵ A 17. századi aranyozott ezüstserleg és a *kilyukadozott* ezüstkehely, valamint két *használatlan, lyukas* ónkanna részletes leírására nem kerülhetett sor, mivel az Erdélyi Nemzeti Múzeumnál voltak becslés és kicserélés végett.⁵⁶ A Bethlen Sámuel-féle ónkanna évszamos felirata, az oldalára vésett bethleni Bethlen és borsai Nagy család címereinek leírása itt maradt fenn.⁵⁷

A nagyteremi egyházközség klenódiумainak eladása Kakasy Márton helyi lelképásztor és Pósta Béla tárgyalásainak eredménye. A nagyteremi gyülekezet 1904-ben a falun kívül álló templom lebontását és új templom építését határozta el. Kakasy Márton azt javasolta, hogy a Sükösd Györgynek a régi templomban álló síremlékét az Erdélyi Nemzeti Múzeumban helyezték el.⁵⁸ Szádeczky Lajos egyházkerületi algonnok 1904. február 4-én kelt levelében nem támogatta a síremlék eladását, azonban az Igazgatótanács a múzeum kiküldöttére, a gyülekezet és a múzeum közötti megállapodásra való tekintettel engedélyezte annak értékesítését.⁵⁹ A Régiségtár a lebontott templom helyén Pósta Béla vezetésével régészeti ásást folytatott, melynek során feltárták Sükösd György sírját. A sírmellékleteket szintén a múzeum vásárolta meg. Ezt követően került sor a klenódiумok és textíliák értékesítésére. Szádeczky Lajos a tárgyak szakértői véleményét 1904. december 19-én küldte meg az Igazgatótanácsnak. A 17. századi aranyozott serleget és a kis ezüstkelyhet 400 koronára becsülte, ennek egy részét (150 korona) a Régiségtár készpénzben fizette ki, másik részét újonnan készített díszes, aranyozott ezüstkehellyel váltotta meg.⁶⁰ Az eladandó tárgyak listáját még két textília és két ónkanna alkotta. A szakértő az öblös testű, kiöntőcsőrös ónkanna vételárát 20–30 koronára becsülte, a Bánffy Zsuzsánna-féle feliratos ónkanna *átengedését kegyeltsértésnek* tartotta. Véleményét azzal indokolta, hogy *ez az egyház egyik mecénásának emlékét örökíti meg a nagyteremi templomban, s mint ilyen az egyház történetének egyik beszéltető documentuma és ereklyéje*.⁶¹ A textíliákért és az ónkannákért cserébe a Régiségtár új úrasztali terítőt és kendőt ajánlott fel. A csere még 1904-ben megtörtént, az öblös testű ónkanna még abban az évben bekerült a múzeum leltárába. A 16. századi kis ezüstkelyhet és a 17. századi serleget 1905-ben vették nyilvántartásba.⁶² A Bánffy Zsuzsánna-féle ónkanna

⁵⁴ IgTanLvt I. 30/1903. I. 40.: „Előfordult esetek alkalmából tapasztalta Igazgatótanácsunk, hogy egyes egyházközségeink vezetősége nem fordít kellő gondot és figyelmet az egyház tulajdonában levő és műbeccsel bíró értékek megőrzésére és fenntartására, sőt alkalom adtán azok elidegenítését is eszközöli. Tekintettel arra, [...] hogy e műkincsek és emlékek „pium legatum” számba mennek, s mint ilyenek örök időkre megőrizendők, Igazgatótanácsunk ezennel elrendeli ezek pontos összeírását és állandó nyilvántartását.”

⁵⁵ KükEhmLvt Nagyteremi csomó. Műkincsek leltára. 1904.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Kelemen Lajos: Nagyteremi Sükösd György síremléke. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok I.* A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1977. 174.

⁵⁹ IgTanLvt Nagyteremi műemlék eladása és vegyes iratok. I. 13/1904

⁶⁰ KükEhmLvt Nagyteremi csomó. Szádeczky Lajos szakértői véleménye a nagyteremi műtárgyakról. 1904.

⁶¹ Uo.

⁶² Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum, Az EME beszerzési naplói. Ezúton mondok köszönetet Mihály Melindának a kutatásban nyújtott segítségért.

további sorsát nem ismerjük, a múzeum leltárkönyvében nem szerepel, tehát nem vásárolták meg, de az egyházközség tulajdonában maradt klenódiumok 1911-es nyilvántartásából is hiányzik.⁶³

A nagyteremi egyházközség régi klenódiumai az Érem- és Régiségtár ötvös- és ónedény gyűjteményeivel együtt 1950-ben a román állam birtokába, majd 1962-ben a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum megalapítása után annak állományába kerültek. A 17. századi serleg és az ónkanna ma a fenti gyűjteményben található,⁶⁴ a 16. századi kehelyről további adatokkal nem rendelkezünk. Vélhetően ez is a múzeum tulajdonában van, eddigi azonosítását egyszerű külseje és a felirat hiánya tette lehetetlenné.

Az évszázados múzeumi léte alatt a serleg (1. kép) jelentős átalakításon esett át. A Szádeczky szakvéleményéből ismert kuppát a tímárok céhjelvényével díszített kuppára cserélték. A serleg bemutatását olvasva fontos különbségek tűntek fel: egészen aranyozott, felirat nincs rajta, *igen szép felső kuppával*, hasonló az 1884-es ötvösműkiállításon szereplő Rákóczi László és Nagymihályi Bánffy Erzsébet serlegéhez.⁶⁵ A kiállítási katalógus közli a Rákóczi serleg részletes leírását és a kupa rajzát. Összehasonlítva, a nagyteremi serleg talpa és a nóduzán elhelyezett hermástagok valóban hasonlítanak, de az előbbi kuppájának gazdag ornamentikája jelentősen eltér. Utólagos beavatkozást sejtetnek a kupa alsó részét beborító cinezési nyomok is.

A serleg kerek talpa kettős tagolású, negyedkörív keresztmetszetű tagozatát poncolt háttér előtt trébelt levélsor díszíti. A levélmotívumok közötti felületet nyújtott gránátalmák töltik ki. A talp alsó részét sima, hengeres tagozat választja el az öntött díszítésű felső résztől. Utóbbi öntött kompozícióján gránátalmás gyümölcskötegek, valamint gyermek, ifjú és idős férfi maszkja váltakozik. Az enyhén lapított gömb alakú nóduzst ékkőszerű motívumok díszítik. Nóduzára három S-alakú herma támaszkodik. A talp minden elemét gazdagon aranyozták. A jelenlegi, felfelé kiszélesedő kupa aranyozott szájpereme alatt három öntött, applikált kosfejet helyeztek el, egyikük utólagos kiegészítés. A sima kuppán a tímárok levélkoszorúba foglalt jelvénye látható, ezt a céh mestereinek névbetűi és az évszám kereteli: MK. // MW. MSB. / SW. HSA. / AN[n]O 1745 d[ie] 7 Mar[tij]. A kupa viszonylag egyszerű kialakítása elmarad a serleg többi részének kidolgozottsága mögött. A serleg talpszegélyének alsó részén Nürnberg hitelesítőjegye és feladatlan PS mesterjegy

1. kép.
Aranyozott ezüstserleg, Nürnberg,
17. század első fele

⁶³ KükEhmLvt Nagyteremi csomó. Nyilatkozat az egyház kegyzereiről. 1911.

⁶⁴ ENTM. Itsz. F. 3680, 4570.

⁶⁵ KükEhmLvt Nagyteremi csomó. Szádeczky Lajos szakértői véleménye a nagyteremi műtárgyokról. 1904.

2. kép
Ónkancsó, Segesvár, 17. század
második fele

látható. Az eredeti ötvösművet Bethlen János második felesége, fricsi Fekete Klára adományozta az egyházközségnek.

Az ónkancsó a segesvári MK mester alkotása.⁶⁶ Kerek, domború talpa vízszintesen tagolt, az alacsony szár fölött öblös kannatest emelkedik (2. kép). A váll vonalában húzódó domború bordagyűrűt egy-egy flechelt öv fogja közre. A behúzott nyak felívelő, öntött díszítésű kiöntőcsőrben folytatódik. A kiöntő kompozícióját pártás maszkot övező gyöngysor alkotja. A női hermával díszített fül volutában végződik. A kanna fenekére illesztett fenékrózsa elmosódott körvonalai heraldikai ábrázolásra utalnak. E típus változatain gazdag foszlánydíszes címer látható, melynek pajzsdíszén ágaskodó állatalak tűnik fel, a címert körirat fogja közre.⁶⁷ A heraldikai ábrázolású fenékrózsa széleskörű alkalmazása leginkább a segesvári műhelyre jellemző, a nagyteremi ónkancsó újabb bizonyosság erre. A fenékrózsa külső elhelyezését a kanna kialakítása indokolja. Az erdélyi ónöntők körében szokatlan kannaforma európai megjelenése a 16. század második harmadára tehető, ekkor a francia ónöntők alkotásai között tűnt fel, majd a század végén, François Briot révén a dél-német ónöntésben is

meghonosodott.⁶⁸ Ez a forma a német területeken öntött díszítéssel készült, a nagyteremi kancsó ennek egyszerű, kezdetleges változata.

A nagyteremi református egyházközség úrasztali felszerelése

A régi úrasztali edények értékesítése után az egyházközség birtokában még mindig értékes gyűjtemény maradt. A Bethlen Sámuel-féle ónkanna a 20. század folyamán nyom nélkül eltűnt, utolsó említését az 1911-es nyilvántartásban találjuk.⁶⁹

A kannával egyidőben adományozott ezüstantányér (3. kép) széles peremének szegélye felhajlik, keskeny átmérőjű öble sekély. Peremén a borsai Nagy család vésett címere látható, melyet virágmotívumokkal tagolt babérkoszorúba foglaltak. Nagy Borbála

⁶⁶ Haldner, Anamária: *Colectia de cositoare*. Catalog. Sibiu, 1972. 140. számú jegy (a továbbiakban Halder); Hintze, Erwin: *Die deutschen Zinngesser und ihre Marken*. VII. Band, Leipzig 1931. VII/2670. számú jegy; Huber Ulrich, Oertel Gustav: *Stebenbürgisch-sächsisches und anderen Zinn*. *Die Altzinnansammlung*. Reichenberg 1936, 89.; Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei II. In: *KükTK II*. Kolozsvár 2009, 531.; Mitran, Gheorghe: *Cositorul transilvănean*. Braşov 2002, 223. (a továbbiakban Mitran); Sluka, Horst: *Stebenbürgisch-sächsisches Zinn*. Aschendorff 1990, 150. (a továbbiakban Sluka); Weiner Piroška: *Zinngiessermarken aus Ungarn*. Budapest 1978, 85.

⁶⁷ Haldner 68.; Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei III. In: *KükTK III*. Kolozsvár 2009, 575.; Mitran 139., 140., 143.; Sluka 156–157., 164.

⁶⁸ Haedeke, Hanns Ulrich: *Zinn. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*. 2. erweiterte Auflage. Braun-schweig 1973. 108–109., 114., 133.

⁶⁹ KükEhmLvt Nagyteremi csomó. Nyilatkozat az egyház kegszereiről 1911.

3. kép
Ónkancsó, Segesvár,
17. század második fele

4. kép
Dekoratív ezüsttál, Augsburg,
17. század vége, 18. század eleje

monogramja kardba húzott törökfejet tartó kar fölött jelenik meg. A tányér mestere jegyek hiányában ismeretlen.

A Bethlen Ádámné Bánffy Zsuzsánna adományából származó ovális tál fodros szélű peremének poncolt háttéréből egymásba fonódó leveles indadíszek domborodnak (4. kép). A sekély öbölrészt architekturális kompozícióját négyszirmú virágokkal díszített sáv övezi. A kompozíció háttérét barokk kastélyépület perspektivikus ábrázolása tölti ki, melynek ballusztrádos attikáján szobrok emelkednek. A kép előterét szoborral díszített kertrészlet alkotja, a növényi környezetből magas, maszkokkal és füzérekkel díszített posztamensen álló díszváza bontakozik ki. Az épület előtt húzódó sétaúton kalapos férfi alakja tűnik fel. A perem szélén Augsburg 1685–1700 közötti hitelesítőjegye⁷⁰ és pajzs alakú keretben F monogram, ami talán Johann Fassnach (1686 k. – 1726) mesterjegye.⁷¹

Az úrasztali készlet kiemelkedő alkotása a Bethlen Farkas adományából származó talpas pohár (5. kép), melyet a brassói II. Michael May (1731–1776) készített 1732-ben.⁷² Az egykori tulajdonos bTA monogramja eddig feloldatlan. A nyolcszögű pohártestet egyenes és ívelt oldalak alkotják. A csavarral felfogott talp minden részletében követi a pohártest formáját, az ezüstösen hagyott mezők keretelését aranyozták. A talp oldallapjain pikkelydíszes és szalagfonatos mezők váltakoznak. A gazdagon aranyozott talpszegély vízszintesen tagolt. A palást ezüstösen hagyott nyolc oldallapján trébelt baldachinok, volutában végződő szalagok, rozettás rácsdísz, akantuszleveles kartusok és a négy évszak allegorikus alakja jelennek meg. Két hasonló felépítésű mustra változik: egyiket szalagfonatok közé ékelt akantuszlevelek, kagylómotívumok, virágornamensek alkotják, a másik központi motívumát baldachin alatt ábrázolt allegorikus alakok képezik, ezt kagylós, akantuszleveles kartusok és szalagfonatok fogják közre. A Tavasz és Ősz ifjú alakja gazdag részletelemekkel kiképzett baldachin alatt, szőnyeget

⁷⁰ Rosenberg, Mark: *Der Goldschmiede Merkszeichen*. I. Band. Frankfurt am Main 1922, 30.

⁷¹ Selting, Helmut: *Die Kunst der Augsburger Goldschmiede 1529–1868*. III. Band. München 1980, 1820 számú jegy.

⁷² Heller István: *Ungarische und siebenbürgische Goldschmiedearbeiten. Vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Hirmer Verlag, München 2000, 31. számú jegy; Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*. Budapest 1936, 47.

5. kép

Talpas ezüstpohár II. Michael May jegyével,
Brassó, 1732

imitáló talapzaton áll, meztelen testének ágyékát lepel fedi. A Tavasz jobbában virágoztól roskadó kosarat, baljában ásót tart, az Ősz hasonló testtartásban, gyümölcskosárral és szőlőfürttel jelenik meg. A felnőtt férfiként ábrázolt Nyár és Tél kagylódíszes, barokk talapzaton áll, előbbi napfényes háttér előtt sarlóval és gabonakévével tűnik fel. A vadászatra induló Tél vadászkürtöt fúj, a vállára vett szurony vaddisznóvadászatot sejtet. A téli viseletben megjelenő alakot agár kíséri. A tulajdonos ligatúras monogramját és a készítés évét az Ősz alakja fölötti volutás kartus foglalja magába. Az egyes motívumokat volutás szalagok fonják egymásba, ezáltal mozgalmassá kompozícióhoz hoznak létre. A mester az aranyozásban kontrasztra épített, a sima keretek és élek aranyozásával emelte ki a dekoratív felületeket.

A nagyteremi gyülekezet a múzeumnak átadott ón- és ötvöstárgyakért cserébe 1905 körül új ezüstkelyhet kapott (6. kép). Az ötvösművet készíttető Erdélyi Nemzeti Múzeum a Kolozsváron működő Sárga János ötvös

állandó megrendelője volt, egy-egy gyülekezet műtárgyait gyakran váltották meg saját és általa forgalmazott alkotásokkal.⁷³ Az ezüstkelyhek kerek talpának negyedkörív keresztmetszetű tagozatán poncolt alapon leveles fríz domborodik. A talpháton és a csonkakúp alakú lábon sima és levéldíszes mezők váltakoznak. A lapított gömb alakú, fonatdíszes övvel osztott nóduszt szőlőleveles indákkal díszített szár fogja közre. A kupa sima felületét három szőlőindás mező töri meg. A szájeremre beütött hitelesítőjegybe foglalt 3-as szám a 800/1000 finomságot jelzi, az A betű a hitelesítés helyére, azaz Bécsre utal.⁷⁴ Sárga János jegye arra enged következtetni, hogy a kolozsvári ötvös a Bécsben készült sorozatmunkát egyéniesítette.

A múzeumtól kapott pénzüsszegen a gyülekezet még 1911 előtt új boroskannát vásárolt (7. kép). A nikkelezett fémkanna domború talpának pereme tagolt, negyedkörív keresztmetszetű tagozatán akantuszlevélsor húzódik. A felfelé keskenyedő kannatest öntött ornamentikáját két hangsúlyos, hólyagokból és boglárokból szerkesztett öv fogja közre. Az egymásba fonódó növénymotívumok és fűzerek a palást teljes felületét beborítják, a kompozíció központi elemét ellentétes állású, üres medaillont tartó női

⁷³ Grotte András: Kísélet néhány magyarországi ötvösjegyre feloldására XIII. In: *Művészettörténelmi Értesítő*. Budapest 2011, 114.

⁷⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia területén a Pénzügyminisztérium 1866. évi XVI. tc.-ben egységesen szabályozta a nemesfémvizsgálat és hitelesítés folyamatát. Az elkészült munkákat a törvényben meghatározott jegyekkel kellett a Fémjelző Hivatalban ellátni. Az ezüstitárgyakat jobbra néző Diana-fejvel látták el, a jegybe foglalt szám az ötvözet finomságát jelezte. 1872-től a Diana-fej mellett a hitelesítés helyére utaló betűk is megjelentek. T. Németh Annamária: Adalékok Erdély 19. századi ötvösművészeti emlékeinek történetéhez. In: N. Kis Tímea (szerk.): *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. ELTE BTK Művészettörténet Intézeti Képviselő, Budapest 2009, 258.

6. kép
 Úrasztali kehely Sárگا János,
 kolozsvári ötvös jegyével, 1904

7. kép
 Boros fémkanna,
 Bécs, 20. század első évtizede

alakok alkotják. A mozgalmasan kavargó indák között bőségszarúk tűnnek fel, az elegáns testtartású nőalakok alsó végtagjait levélmotívumok alkotják. Az alap maszkos, indás díszítése a hölgyek részletgazdag viseletén folytatódik. A domború fedél sima pereme kihajlik, félkörív keresztmetszetű tagozatának pikkelyes háttéréből férfi és női maszk domborodik. A toboz alakú fedélgomb váza alakú talapzaton áll, melyet négy gyöngysoros kacs köt a fedélhez. A billentő maszkos díszítése volutában végződik. A fülkagyló alakú fül vállán sisakos, szakállas férfi maszkja jelenik meg, a fül alsó részét növényi ornamentika borítja. A zsanér a bécsi, Albert Köhler alapítású fémgyár AK&Cie forgalmazó jegyét viseli, melyet 1900 után a Württembergische Metallwarenfabrik termékein alkalmaztak. A német Württembergische Metallwarenfabrik 1900-ban szerezte meg a bécsi AK&Cie fémgyárat, utóbbi ennek keretei között 1914-ig üzemelt.⁷⁵

A nagyteremi egyházközség klenódiáinak három évszázadot átfogó rövid története a tárgyú kultúra változásáról, a református egyház liturgikus eszközeihez való viszonyáról ad képet. Tanulmányunk az úrasztali edények mobilitására kívánt rávilágítani, ugyanakkor igyekezett hangsúlyozni az Erdélyi Nemzeti Múzeum szerepét az egyházi műkincsek értékmentésében.

⁷⁵ <http://www.senses-artnouveau.com/biography.php?artist=AKC> (letöltve 2011. október 25.)

Felhasznált irodalom

- Cs. Bogáts Dénes: *Szemerja község és református egyházának története*. Sepsiszentgyörgy 1943.
- Grotte András: Kísélet néhány magyarországi ötvösjegy feloldására XIII. In: *Művészettörténeti Értesítő*. Budapest 2011, 107–125.
- Haedecke, Hanns Ulrich: *Zinn. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*. 2. erweiterte Auflage. Braunschweig 1973.
- Haldner, Anamaria: *Colecția de cositoare*. Catalog. Sibiu 1972.
- Heller István: *Ungarische und siebenbürgische Goldschmiedearbeiten. Vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Hirmer Verlag, München 2000.
- Hintze, Erwin: *Die deutschen Zinngiesser und ihre Marken*. VII. Band, Leipzig 1931.
- Huber Ulrich, Oertel Gustav: *Siebenbürgisch-sächsisches und anderen Zinn. Die Altzinnsammlung*. Reichenberg 1936.
- Kelemen Lajos: Nagyteremi Sükösd György síremléke. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok I.* A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977, 173–174.
- Kiss Erika: Az ötvösgyűjtemény. In: *Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban II.* Budapest 2004, 91–102.
- H. Kolba Judit: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen National Museum. 14–17. Jahrhundert*. Budapest 2004.
- Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei II. In: *KükTK II.* Kolozsvár 2009, 459–563.
- Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei III. In: *KükTK III.* Kolozsvár 2009, 549–657.
- Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*. Budapest 1936.
- A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközégeinek történeti katasztere I.* Szerk. Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. Kolozsvár 2008. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/1.)
- A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközégeinek történeti katasztere II.* Szerk. Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. Kolozsvár 2009. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/2.)
- A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközégeinek történeti katasztere III.* Szerk. Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Sipos Dávid. Kolozsvár 2009. (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/3.)
- Mitran, Gheorghe: *Cositorul transilvănean*. Braşov 2002.
- T. Németh Annamária: Adalékok Erdély 19. századi ötvösművészeti emlékeinek történetéhez. In: N. Kis Tímea (szerk.): *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. ELTE BTK Művészet-történet Intézeti Képviselő, Budapest 2009, 257–260.
- Ósz Sándor Előd: Anya- és leányegyházközség viszonya a Küküllői Református Egyházmegyében. In: *KükTK III.* 7–24.
- Péterfy László: *Balavásár és egyháza*. Székelyudvarhely 2001.
- Rosenberg, Mark: *Der Goldschmiede Merkszeichen*. I. Band. Frankfurt am Main 1922.
- Seling, Helmut: *Die Kunst der Augsburger Goldschmiede 1529–1868*. III. Band. München 1980.
- A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár 2005.
- Sluka, Horst: *Siebenbürgisch-sächsisches Zinn*. Aschendorff 1990.
- Tóth Levente: Esperesi vizitációk a Küküllői Református Egyházmegyében a 17. században. In: *KükTK I.* 7–20.

Vincze Zoltán: Az Érem- és Régiségtár. In: Sipos Gábor (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Kolozsvár 2009, 69–136.

Weiner Piroska: *Zinngeßsermarken aus Ungarn*. Budapest 1978.

Levéltári források (és rövidítéseik)

Az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár

Az Erdélyi Református Igazgatótanács levéltára (IgTanLvt)

A Küküllői Református Egyházmegye Levéltára (KükEhmLvt)

Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: prot. II/6 (1798–1813), prot. II/9 (1824–1830), prot. II/10 (1830–1840), prot. II/11 (1841–1854)

Egyházmegyei összeírások: Conscr. 1714, Conscr. 1749.

Egyházközségi iratok

A Kézdi-Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely

I/17. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (1759–1767). (KézdiJkv II.)

I/18. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (1775–1803). (KézdiJkv III.)

I/19. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (1797–1810). (KézdiJkv IV.)

I/19. Kézdi Egyházmegye Visitationalis jegyzőkönyve (1812–1820). (KézdiJkv V.)

II/4. Orbai Egyházmegye Vizitációs jegyzőkönyve (1759–1794). (OrbaiJkv III.)

A Cófalvi Református Egyházközség Levéltára, Cófalva, I/8. Vegyes protocollum (1807–1815). (Cófalviprot)

A Kökösi Református Egyházközség Levéltára, Kökös, I/24. A Kökösi Reformata Ekklesia Libellusa (1745–1854). (KökösLib)

A Nagybaconi Református Egyházközség Levéltára, Nagybacon, I/2. Számadási jegyzőkönyv (1775–1864). (NagybaconSzikv)